I

Все почалося зі світлини.

Прислав її з Миргорода нині покійний поет Антон Шевченко, автор пронизливих збірок поезій (одна із тих збірок так і називалася: "Несу свій хрест"), на долю якого випало стільки випробувань, що й десятьом було б забагато. І голодне дитинство, і рік тридцять третій, і в'язниця, і табори, і непроникний мур підозри й байдужості ("ворог народу"), і єдине, що не давало йому не те що загинути... загинути не штука... озвіріти, зненавидіти весь рід людський... це потаємна віра у Бога, яка зігрівала змучене серце шукача-правдолюба.

Я регулярно з ним переписувався, він писав дуже ощадно, ба навіть скупо, ніколи на лиху долю не скаржачись, наче боявся мого співчуття, й одного разу переслав світлину, дбайливо в картон запечатану, і до світлини тієї записочку:

"Впізнаєте свого дядька? Це — отець Миколай Базилевський з парафіянами".

А як я міг дядька свого упізнати, навіть не рідного, а чоловіка сестри моєї матусі, тьоті Ані, як ласкаво ми її називали, з якою матуся моя жила душа в душу? Як я міг упізнать свого дядька, коли ми і зустрілися всього раз ужитті?

Зустрілися, Господи! Та мені і двох рочків не було на той час! Що я міг запам'ятати, малий! Хіба що неймовірно теплі, неймовірно ласкаві руки, що підкидали мене під самісіньку стелю, і я вищав од ляку і насолоди.

Дотик тих рук дивовижних зберіг на всеньке життя.

А тут, на світлині, дядько стоїть набагато-багато молодший од мене сьогоднішнього.

Вдивляюся пильно (сімдесят п'ять років світлині!), і крізь затужавілу плівку часу починають поступово проступати риси знайомі: не мого далекого дядька, а мого брата двоюрідного, теж Анатолія. Красеня, якому ота краса добре-таки псувала життя.

Тільки й того, що Анатолій не завів отакої молодої борідки, і вуса не ласкали шовковисто губів, і волосся не спадало пишно на плечі,— ох, якими очима дивилися, мабуть, Божі овечки на свого душепастиря!

Вдивляюся жадібно в отця Миколая, по-місцевому — батюшку, як на Вкраїні іменують священиків, яких люблять по-справжньому. Вдивляюся в людей, які його оточили: поважних чоловіків і літніх жінок, дівчат, усіх до єдиної у віночках, у намисті з дукачів та коралів,— дивляться на мене просвітлено, вознесені Божою службою над усіма житейськими клопотами та негараздами, і мене проймає жаль, що я не можу разом з ними постояти, прилучившись до вічності в Божому храмі.

І ще — дві картини.

Отець Миколай увійшов у моє свідоме життя двома писаними олією картинами, що висіли на стіні нашої тісної оселі. Чотири лобуряки на дві кімнатки, де й повернутися ніде, та матуся моя, яку мої двоюрідні брати називали тьотюсею, та тьотя Аня, дружина покійного о. Миколая, що його ми ніколи й не згадували. Хіба що вечорами, пошепки, потай, оглядаючись боязко на стіни, і неодмінним: "Ви ж, дітки, глядіть, нікому ні слова, бо лиха не обберемося!"

Картини висіли на стіні, і я щоранку завмирав перед ними, зачарований,— так магічно діяли вони на мене.

На одній був зображений вовк-сіроманець. Уночі, серед синіх снігів. Вовк тоскно вив, задираючи голову до холодного неба, і такою тугою, такою безвихіддю віяло од тієї картини, що в мене й серце холонуло...

А друга... Друга струмувала теплом.

Літня зоряна ніч, повний місяць у небі, кінь, споряджений у далеку дорогу, козак при коні в облаштунках військових, у високій шапці смушевій. І дівчина, що припала до грудей козакові.

Ех, чому не я на картині отій! Чому я не козак, у військове вбраний? З шаблюкою при боці, з мушкетом за плечима, і Валя Чмовжова, моя однокласниця, з якою ми зустрічаємося поглядами (аж душа обмирає!) припадає до моїх мужніх грудей!

Виходжу надвір як у тумані, і не наостогидла торба з книжками — два пістолі приємно обтяжують благенький мій поясок.

Я уже знав, що ті дві картини тьоті Ані подарували, коли вона виходила заміж. І коли вона втікала із Миргорода од долі лихої з двома дітьми на руках, то нічого не захопила з собою. Нічого, окрім цих двох картин.

Вже пізніше, дорослому, матуся під великим-великим секретом, оглядаючись звично на стіни, сказала, що картини оті не даровані: їх написав о. Миколам.

— То він що, був ще й художником?

— Не тільки художником, сину,— відповіла сумовито матуся.— Ще й на скрипці грав. Як візьме скрипку до рук, то й душа обмирає.

І вмовкла, і не сказала більше нічого, хоч мені страшенно кортіло довідатись, хто ж він був, мій дядько по матусиній сестрі. І чому так рано помер. Лишивши молоденьку дружину з двома дітьми на руках.

Отак по крихті, по крихті з матусиних несміливих спогадів (вона до смерті оглядалась на стіни) і склалася в мене більш-менш повна картина короткого життя о. Миколая. Батюшки, як називали його в очі й заочі парафіяни.

II

Ще до більшовицького перевороту пекельного, закінчивши блискуче Петербурзьку духовну академію, о. Миколай не залишився на кафедрі, хоч йому там і слалась успішна доріжка кар'єри духовної. Поїхав на батьківщину, в Миргород, в глухе провінційне містечко, де час застиг у велетенській калюжі, описаній Гоголем. Та й висвятився на предстоятеля єдиного собору — стародавньої церкви, яка пам'ятала Хмельниччину.

Перед цим одружився (обов'язкова умова) з дочкою священика, що посідав чи не найбіднішу парафію Миргородщини: вогнисті очі молодого священика були буквально осліплені юною красою, що розквітла під ласкавим сонцем України.

— Він ніколи не казав "Малоросія",— ділилася спогадами матуся.— Тільки — Вкраїна. А Шевченків "Кобзар" лежав поряд із Біблією.

Як ми збігалися, коли тьотя Аня заходжувалась розчісувать косу! Дивилися зачудовано на золотисту ріку, що водограєм спадала із голови аж до підлоги, закриваючи постать, і кожному хотілося хоч пальцем торкнутися до того водограю. Здавалося, що й палець був би весь позолочений.

Тьотю Аню, тьотю Аню! Ви вже не один десяток років лежите у могилі, а мені все не віриться, що коси вашої торкнувсь тлін. Адже щире золото непідвладне ні тліну, ні часові!

Одруживши, молодий священик найняв невеличку, на три кімнати, хатину серед столітнього саду. Хатина була така ж стара, як і сад. Тільки й того, що стіни з неопаленої цегли та дах з черепиці, вкритої мохом. Замість підлоги ж — глиняна долівка. Вони так і не встигли нажити якихось статків, необхідних у хазяйстві: ударила революція, а за нею — громадянська війна.

Хазяїн же, одинокий удівець, у тій хаті майже не жив. Взимку тулився в коморі, а з ранньої весни до пізньої осені вирушав у мандри по святих місцях. Аж до Єрусалима добрався — вклонитися гробу Господньому.

Одгриміла громадянська війна, одстрілялася, густо могилами сіючи, в усе, що жило й дихало, люди стали оживати потроху, хоч влада нова до кісток обдирала, зате хоч не стріляла масово, не вішала,— розстрілювала тільки твердоздатників, отих хліборобів нещасних, що не хотіли віддавати останнє зерно, ними ж і вирощене. В людях знову став просинатися Бог, і вони звично потяглися за останньою втіхою до храмів, і ще ніколи в Миргородському соборі не тіснилося стільки народу, слухаючи проникливі проповіді священика. Докочувалися до глухих хуторів, прихожани з інших парафій воліли хоч раз побувати в миргородському храмі, послухати вогнисте слово о. Миколая.

Усе життя о. Миколай — глибоко віруючий... Ще в дитинстві, коли при смерті лежала матуся, якась жінка сказала йому: "Молися, дитино, молися. Бог твою молитву обов'язково почує". І він, малий, ніс своє серце гаряче до Бога: "Боженьку, спаси мою маму! Як же я без неї житиму, Боженьку!". І Бог почув відчайдушний голос малого, і матуся видужала, а він дав обіцянку Богові стати Його слугою... То ж за все своє життя о. Миколай не заподіяв нікому зла і навіть припустити не міг, що знайдеться на світі людина, яка б його зненавиділа.

Але сатана, що вчинив заколот в надії роздмухати "пожар мировой", а потім і війну громадянську, під час якої брат ішов на брата, а син на батька, сатана, який скаламутив життя в одній із країн найбогомольніших, посіявши класову ненависть, підняв на поверхню всіх покидьків та й дав їм волю творити суд і розправу іменем революції.

Один з таких покидьків і появився у Миргороді. Вже в кінці громадянської.

Морячок з Балтійського флоту, замалим не з самої "Аврори". Обвішаний навхрест кулеметними стрічками і "маузером" у дерев'яній кобурі, що била його по коліні. Очолив страхітливе чека, де люди зникали, як комахи, де не було порятунку нікому. З перших же своїх кроків у Миргороді він оголосив класовим ворогом Бога, а що Бог сидів надто високо, щоб його устрелити з "маузера", то всю свою класову ненависть зосередив на о. Миколаєві.

Спершу спробував його розвінчати шляхом привселюдних дискусій.

Тоді було дуже модно: побивати священиків на прилюдних дискусіях, демонструючи людові, що релігія — "опіум", що і Бога як такого немає, його вигадали служителі культу, щоб експлуатувати забобонних людей.

Був призначений день дискусії, сповіщаючи про неї, рясно висіли оголошення, морячок піднявсь на трибуну "во всеоружии" — не так знань (які там знання після початкової школи, звідки його витурили за абсолютну непридатність до навчання)... Піднявсь на трибуну, обвішаний кулеметними стрічками, "маузером" та ще й шаблюкою, роздобутою в музеї місцевому. Морячок, окрім зброї, мав ще й два убивчі аргументи, що ними сподівався підрубати під корінь попа,— "Бога нет!" і "Религия — опиюм!"

І як же важко було дискутувати о. Миколаю, який поза вищою академічною освітою вивчав усіх філософів світу, в тім числі і Маркса та Енгельса. Як важко було о. Миколаю дискутувати з цим гомо-примітивусом, який на всі докази священика, на всі екскурси в минуле, сучасне й майбутнє твердив як папуга одне: "Бога нет, а религия опиум!" Врешті о. Миколай не витримав, і коли його опонент вишкріб із свого вузьколобого сховища ще одну фразу — "Человек произошел от обезьяны", о. Миколай, важко зітхнувши, сказав:

— Та воно й видно.

І площа гримнула таким реготом, що аж повітря здригнулося.

На тому дискусія й скінчилася.

Скінчилась дискусія!

Бо, як тільки начальник чека розтуляв мавпоподібного рота, люди аж хилились од реготу.

Коли ж о. Миколай сходив з трибуни, посоромлений його опонент кинув погрозливо:

— Ну, ты меня, поп, попомнишь! Попомнишь, сеятель опиюма!

Не довго довелося і ждати. Десь на третій день чи, може, й на четвертий, вийшовши вранці надвір, побачив о. Миколай пришпилений до дверей аркуш паперу.

Чорним обведена рамка, череп і кості вгорі, серп і молот внизу, а поміж ними — три фрази: "Поп! Убирайся к чертовой матери из Миргорода! Если тебе жизнь дорога. Даем 10 дней".

Тьотя Аня у сльози. Тьотя Аня стала благати переїхати подалі од Миргорода — їм скрізь будуть раді.

— Дитино-дитино,— сказав о. Миколай, провівши пестливо долонею по голівці дружини,— вони тільки й ждуть, щоб я одступився од Бога.

— Так вони ж тебе вб'ють! — зойкнула тьотя Аня.

— На все воля Божа. Без волі Божої й волосина не впаде з голови.

І як не плакала тьотя Аня, як не благала — пішов правити службу.

А на ранок — знову пришпилений аркуш паперу. Та ж сама траурна рамка, той череп і кості, ті ж серп і молот. Але слова тепер інші: "Поп! Тебе осталось жить девять дней!"

І так — кожного ранку. Вісім... Сім... Шість... П'ять... Чотири... Три... Два... Безжальний хронометр відраховував моторошні цифри, тьотя Аня зійшла вся сльозами, обхоплюючи щосили свого чоловіка. Не пустити!.. Затримати!.. Порятувати!.. Тьотя Аня ночі не спала, здригаючись при кожному шарудінні, а о. Миколай продовжував правити Божу службу, й голос його лунав усе натхненніше, все проникливіше.

У той останній день, в той страшний чорний день, обведений траурною рамкою ("Готовься, поп, к смерти!"), о. Миколай після служби проголосив проповідь про любов до ближнього ("Полюбіте і ворогів ваших!"). І, благословляючи парафіян, мовив:

— Прощайте, мої дорогі, Бог кличе мене до себе! І не побивайтесь за мною: я і там молитиму за вас милостивого Отця нашого, Вседержителя всього живого.

Того вечора як ніколи довго молився. Діти давно уже спали, лягла й тьотя Аня. Лежала в напрузі, не склеплюючи очей, здригалася од сухих

ридань, благала подумки Бога: "Господи, спаси, порятуй!.. Візьми мене, Господи, а його не чіпай!.." А коли о. Миколай врешті скінчив молитись і приліг на постіль, прикипіла до нього всім змученим тілом своїм.

А серед ночі у дворі щось голосно тріснуло. Тьотя Аня, що була задрімала, схопилася — серце як не вискочить! — о. Миколай уже йшов до дверей.

— Не йди! — заволала пошепки тьотя Аня.— Не йди!

О. Миколай одчинив двері. Одчинив, став на поріг, і один за одним тріснули постріли.

О. Миколай упав як підкошений, в примарному лампадному світлі було видно, як із рота полилась чорна кров, він іще жив (кулі всі до одної вп'ялися в живіт, щоб "поп" не помер смертю легкою, а довше помучився), він іще дихав, і тьотя Аня метнулась надвір — кликати на допомогу людей.

Кулаки збивала, стукаючи у ворота, била, аж тріщали дошки: "Ой людоньки, рятуйте отця Миколая!" — вікна в хатах німо чорніли, за вікнами наче все вимерло.

Врешті озвався один із сусідів. Балагула Мошко, який не раз возив о. Миколая у віддалені села. Метнувся до стайні, впріг у воза коня, підкотив до їхнього двору.

Удвох перенесли на підводу непритомного о. Миколая. Мошко взяв коня за вуздечку, повів до лікарні, а тьотя Аня сиділа на возі, притримуючи голову чоловіка.

Вибігла чергова сестра. Вже втрьох занесли до лікарні, опустили на ліжко. Сестра одразу ж метнулась по лікаря.

Повернулась одна. Лікар, дізнавшись, кого привезли, відмовився йти до лікарні. Як його не благала богомільна сестра.

О. Миколай прожив до самого ранку. Лежав, стікаючи кров'ю. Тьотя Аня сиділа поруч, стискаючи його руку. І рука, що обпікала, поступово холонула... холонула... холонула...

— Я разом з ним помирала,— відповіла якось тьотя Аня матусі моїй. На її:

— Як ти, нещасна, в ту ніч і не збожеволіла!

III

Поховали о. Миколая біля собору. Поставили гранітний надгробок і хрест мармуровий поставили, і, як не дивно, і надгробок, і хрест стояли непотривожені (та й досі стоять) всі роки радянської влади.

І з ранньої весни до перших снігів на могилі о. Миколая завжди лежали скромні букетики квітів.

А ще: парафіяни, поховавши о. Миколая, замовили місцевому художникові ікону. І художник намалював о. Миколая з його добрим усміхом, й ікона висіла у притворі храму, і люди, заходячи, хрестились до неї. Аж десь у шістдесятих у соборі з'явився новий настоятель, уже промосковського штибу, зняв ту ікону та й знищив.

Оце, здається, і все, що я по крихті зібрав про о. Миколая.

IV

А дзвони гудуть... А дзвони гудуть...

І тими дзвонами озивається до мене безсмертна душа о. Миколая.

Великодень, двадцять сьомого квітня, дві тисячі третього року.